

Получена: 16.10.2019 г.

Приета: 31.10.2019 г.

СТРОИТЕЛНИ МАТЕРИАЛИ И ТЕХНИКИ ВЪВ ВЪЗРОЖДЕНСКАТА АРХИТЕКТУРА НА ТРОЯН И ОКОЛНИТЕ СЕЛИЩА

Ж. Илиева¹

Ключови думи: архитектура, Троян, материали, техники

РЕЗЮМЕ

Докладът предлага поглед към темата за строителните материали и техники във възрожденската архитектура на Централен Балкан. Ще се разгледат причините за подбора им и постигнатата чрез тях енергийна ефективност. С използването на подходящи примери ще бъде представена строителната практика в района на Троян и околните селища. Изследването предполага събирането и доказването на прилики и отлики в традиционното строителство, предвид географското ситуиране, големината на населените места и поминъка.

Проучването е резултат от теренен обход, извършен в края на юни 2019 год. в Троян, Старо Стефаново, Орешак, махалата Баба Стана, Черни Осъм, Бели Осъм, Шипково и Чифлик. Събраният материал не предполага обстойно проучване по темата поради ограничените възможности за достъп в сградите. В изброените населени места повечето от обектите вече не се обитават или има само сезонно обитаване. Наблюдението бе сведено до създаване на фотоархив и натрупване на информация по устни сведения. При обхода се издирваха обекти, съхранени в оригиналния им вид или с минимални реставрационни намеси, при които са използвани автентични материали и техники.

Изследването е съобразено с приетите в архитектурната историография три етапа във възрожденското жилищно строителство. Те са следствие от общото икономическо развитие на България от края на XVIII век до Освобождението. Според Райновска, Българското Просвещение е плод на духовното развитие на обществото, но същевременно

¹ Жечка Илиева, д-р арх., кат. „Архитектура и урбанистика”, ВСУ „Черноризец Храбър“, кк Чайка, ул. „Янко Славчев“ № 84, 9007, Варна, e-mail: jetchka.ilieva@gmail.com

отразява културните достижения на модерния свят [1]. Замогващото се население в района на изследвания ареал демонстрира желание да изложи на показ увеличените си материални възможности. Така, като израз на нарасналото благосъстояние се появява възрожденската къща. В повечето случаи икономическият възход е резултат от развитието на занаятите и търговията. В архитектурата на Българското възрождане е отразен общият икономически, политически и културен подъем. Развиват се занаятите и търговията. Архитектурните паметници от това време са предимно жилищни и черковни сгради [2].

В района на Централен Балкан изборът на строителни материали и техники в този период винаги се е определял от съществуващата строителна традиция. Наличието на обилен подходящ дървен материал, ломен и речен камък, както и находищата на леплива глина, създават устойчиви образци в жилищната архитектура. Темата на изследването се ограничава до набора от обичайните строителни материали и начина на прилагането им на местна почва.

В зоната на Средна Стара планина са се оформили различни типове къщи, появили се на сравнително не голяма територия. Известни под общото наименование старопланинска битова къща [3], те биха могли да се разделят според местоположението си на тетевенска, копривщенска, тревненска и други.

Според класификацията на Т. Златев [4], къщите се делят на планински и полски. Типът на планинската къща се развива под влиянието на различни фактори: денивелацията на терена, ограничена площ на парцелите, усложнена достъпност, изложение и др. В зависимост от строителните материали, тези къщи комбинират в структурата си камък, дърво, кирпич и плет. Някои от тях (плет и кирпич) в последствие изчезват като се заменят с тухли, а глинените замазки – с хоросан. Всички те са в основата на използваните във възрожденското жилищно строителство конструкции: носещи, стълпово-талпени, паянтови и смесени.

Един кратък обзор на обходените населени места цели изясняване на историческата обстановка, довели до появата на старопланинската битова къща. През третата четвърт на XVIII век **Троян** вече е град с професионални занаятчийски сдружения – руфети и еснафи, които до 1852 г. стават около 15. Дюкяните се разполагат по главните улици, водещи към центъра (фиг. 1 и 2).

Фиг. 1. Изглед към ансамбъл сгради по ул. „Васил Левски“, Троян, 2019 г.

Фиг. 2. Изглед към етнографски комплекс, „Нунки“, Троян, 2019 г.

Водеща роля в занаятите има керамиката. Производството ѝ успешно се развива поради наличието на качествени глини, изобилието от дървен материал за изпичане на съдовете и пазарното търсене. В резултат търговията с керамика налага появата на множество дюкяни. Жилищните сгради се превръщат в жилищно-търговски и етажността им се увеличава. Необходимостта от пряк контакт с клиентите води до изнасянето им на уличната линия.

Първият етаж е отреден за занаятчийски работилници и дюкяни, които се отварят към улицата. Вторият етаж е жилищен (фиг. 3 и 4).

Фиг. 3. Изглед към архитектурен ансамбъл сгради до Марковия мост, Троян, 2019 г.

Фиг. 4. Изглед към Къща-музей „Иван Хаджийски“, Троян, 2019 г.

Старо Стефаново се намира на 20 km южно от Ловеч. Съществуват няколко теории за възникването на селището, но писмените документи са едва от XVI в. В тях се споменава, че селището е било войнуганско и като такова се е ползвало със съответните привилегии от турската власт [5]. Населението е било българско, а поминъкът животновъдство, чиято продукция е била за нуждите на турската войска.

При обхождането на място се установи типичното средновековно селищно устройство с криволичещи улици, съобразени с теренните дадености. Още при навлизането от изток в Старо Стефаново правят впечатление слепите улици. Те са с различна ширина и задънват в околните скатове. Съхранени са типичните уширения пред дворните порти на имотите (фиг. 5). Оригиналната настилка на второстепенните улици е калдъръм.

Фиг. 5. Изглед към дворна порта село Старо Стефаново, 2019 г.

Фиг. 6. Изглед към дворна порта село Старо Стефаново, 2019 г.

Уличните силуети се определят от денivelацията на терена, по който са разположени сградите и оградните им зидове (фиг. 6). Дворовете са с неправилна форма, повечето ориентирани към улицата с тясната си страна, терасирани с каменни подпорни стени.

Къщите в селото са двуетажни. Разположените навътре в двора датират от XVIII век, а по-новите от XIX век. Те са на уличната линия. Стопанските постройки изграждат уличния фронт и са свързани с дворните порти.

Село Орешак се намира на 8 km източно от Троян (фиг. 7). В непосредствена близост (на 2,5 m) е разположена живописната махала **Баба Стана**, в която са съхранени близки до оригинала си сгради (фиг. 8).

Фиг. 7. Изглед към сграда по централната улица на Орешак, 2019 г.

Фиг. 8. Изглед към реставрирана сграда, Махала Баба Стана, Орешак, 2019 г.

В днешно време в селото не са останали много от старите битови къщи. Забелязват се единични примери като вече необитаваната къща в близост до гробищния парк (фиг. 9) и една реставрирана сграда в близост (фиг. 10).

Фиг. 9. Изглед към стара битова къща, Орешак, Google maps, 2012 г.

Фиг. 10. Изглед към реставрирана сграда, Орешак, Google maps, 2012 г.

Село **Черни Осъм** е разположено на 12 km югоизточно от Троян. Подобно на останалите селища около него и тук има единични образци на възрожденската архитектура, които не са претърпели сериозни намеси (фиг. 11).

Жилищните сгради са разположени по уличния фронт. В дълбочината на имота, свързано застроени, са разположени стопанските постройки, които образуват малък вътрешен двор. За разлика от жилищните сгради, стопанските са съхранени почти без намеси по тях като се използват и до сега (фиг. 12).

Фиг. 11. Изглед към възрожденска сграда, село Черни Осъм, 2019 г.

Фиг. 12. Изглед към стопански сгради, село Черни Осъм, 2019 г.

В селата **Бели Осъм** и **Шипково**, в повечето имоти са запазени оригиналните стопански постройки – най-вече хамбарите (фиг. 13). Съществуват единични примери на съхранили автентичния си облик жилищни сгради, но повечето или са нови, или преизградени (фиг. 14).

Фиг. 13. Изглед към стопански постройки, село Шипково, 2019 г.

Фиг. 14. Изглед към жилищна сграда, село Шипково, 2019 г.

Село Чифлик е разположено на 14 km югозападно от Троян. Обликът на селището е осъвременен поради туристическия характер, който е придобило в последно време. Уличните силуети са загубили възрожденския си облик, но на места има съхранени единични примери на възрожденска архитектура (фиг. 15 и 16). В дълбочината на парцелите са запазени, и се използват по предназначение, автентични стопански постройки (фиг. 17 и 18). Същото бе констатирано и в село Черни Осъм.

Фиг. 15. Изглед на жилищна сграда, село Чифлик, 2019 г.

Фиг. 16. Изглед на ханчето, село Чифлик, Google maps, 2012 г.

Фиг. 17. Изглед на стопанска сграда, село Чифлик, 2019 г.

Фиг. 18. Изглед на стопанска сграда, село Чифлик, 2019 г.

Камък

При извършените наблюдения се установи, че преобладаващият строителен материал е камъкът. Използван е ломен и цепен камък, полуобработен речен и изключително рядко – дялан камък. Местните породи, които са най-разпространени, са варовик и пясъчник (табл. 1).

Най-близките кариери в района са в село Кирчево за пясъчници и кариерата „Наговица“ (на 3 km от Ябланица) за мраморизиран варовик.

Каменните градежи се срещат в два варианта: сухи или на кална спойка. За калдъръмите в дворните пространства обичайно се използва речен камък. С каменна зидария се оформят приземните жилищни етажи, изграждат се подпорни и оградни зидове, порти и приземната част на стопанските постройки.

Макар да е единичен случай, трябва да се отбележи една необичайна за общата практика употреба на каменни плочи за изграждането на междуетажна конструкция (фиг. 19). В къщата на Тихомир Михайлов в село Старо Стефаново е засвидетелстван добре запазен и до днес такъв пример.

Фиг. 19. Изглед към дървен гредоред, настлан с каменни плочи, село Старо Стефаново, 2019 г.

Фиг. 20. Изглед към стреха на жилищна сграда, покрита с каменни плочи, село Ст. Стефаново, 2019 г.

Друга употреба на камъка като строителен материал е за покривни плочи (фиг. 20). За отбелязване е, че в този район не се употребява терминът „тикли“.

Тъй като материалът е известен със своята носимоспособност и дълговечност, е бил предпочитан при връзката на сградата с терена (издържа на висока влажност и при натиск). От значение е и представителният характер, който придава на сградите каменната зидария. Както и нейната огнеустойчивост [6].

По това време стоманобетонът не е бил използван като строителен материал. В средата на XIX век строителите в Европа започват да прилагат технологията на производството му. Предвид високите якостни характеристики, както може да се види например в [7], времето е било друго – със своите начини и материали за изграждане на къщите.

Таблица 1. Каменни градежи в Троян и околните селища

Град/село	Изображение	Градеж
Троян		Редова зидария от полуобработен ломен камък, на циментова спойка.
Старо Стефаново		Сух градеж от цепен камък (огради) и на кална спойка (зидове на сгради), без сантрачи.
Орешак		Сух градеж от полуобработен в лицето на зида речен камък или на кал.
Баба Стана		Сух градеж от цепен камък (огради) или спойка от кал (зидове на сгради), без сантрачи.
Черни Осъм		Градеж от полуобработен в лицето на зида речен камък, без сантрачи.
Бели Осъм/Шипково		Градеж от полуобработен ломен камък, на кал, без сантрачи.
Чифлик		Градеж от полуобработен ломен и речен камък, на кал, без сантрачи.

При обобщаване на събрания материал се установява, че в каменните градежи, практикувани в района, се е влагал ломен, цепен и речен камък. В лицевите части на зидарията речният камък е полуобработен. В повечето случаи е очевиден стремежът към редова зидария.

Ако е работено с дялан камък, то примери не са се съхранили. Такива градежи изискват квалифицирана работна ръка, по-трудоемки и по-скъпи са и по-вероятно е да не са използвани в жилищната архитектура.

В селищата около Троян се забелязва съвременното изпълнение на каменен градеж с имитативен характер.

Дърво

Районът винаги е бил богат на дървен материал. Горите са предимно широколистни – бук, дъб, явор и габър, и иглолистни – смърч, ела и мура. Поради качествата на дървесината от дълбока древност са били предпочитани за строителство дъбовият и бук, материал (табл. 2).

Дървените елементи, използвани при изграждането на конструкцията на сградите са били обработвани грубо (фиг. 21). Почти не се забелязва фин детайл при оформлението на интериора и екстериора. Очевидно на част от елементите е придавана форма само с брадва, преди вграждането им в конструкцията (фиг. 22). Отношение към пластичната обработка се наблюдава на места при профилирането на възглавниците на колоните.

При обработването на дървесината за строителство са се използвали гатер машина и ръчни инструменти. След почистването на стволите от кората и разбичването на дървените трупи на гатера, готовите елементи са оставяни да съхнат и едва след това са използвани за градеж. Традиционните ръчни инструменти, които са помагали при допълнителната обработка, са били триони, бичкия, рендета, тесли, брадви, стяги, правъгъл, линеал и линия, чертилки, пили, чук, длета и други.

Фиг. 21. Изглед на втория етаж от сграда, с груба обработка на дървото, село Старо Стефаново, 2019 г.

Фиг. 22. Изглед на стопанска сграда, с грубо оформени дървени елементи, село Старо Стефаново, 2019 г.

Дървеният строителен материал е използван за изграждане на паянтови сгради с дървен скелет (фиг. 23). От дърво са изработвани греди, колони, възглавници (капител), подложки, подкоси (лъоки), дъски, талпи, челни дъски, дограми, порти и др. Дървени са и носещите конструкции на покритията на подпорни зидове и др. (фиг. 24). Повсеместна е употребата му в интериора – долапи, ракли, полици, врати, тавани, капаци на прозорци, конзоли, иконостаси, кошове над огнищата, стълбища, парапети и др.

Таблица 2. Дървени конструкции в Троян и околните селища

Град/село	Сграда	Порта/стопанска сграда
Троян		
Старо Стефаново		
Орешак		
Баба Стана		
Черни Осъм		
Бели Осъм/ Шипково		
Чифлик		

Фиг. 23. Изглед на втория етаж на паянтова сграда, село Старо Стефаново, 2019 г.

Фиг. 24. Изглед на дървена порта, село Старо Стефаново, 2019 г.

Сглобките между отделните дървени елементи са изпълнявани чрез зарязване и застъпване (фиг. 25), или чрез отвори, в които са набивани дървени втулки за свързване на два детайла (фиг. 26).

Пространството между дървения скелет се запълва с плет, обмазан с кал. По-късно вместо плет се използват сурови тухли – кирпич. Плетът се изпълнява от гъвкави клонки, които все още не са се втвърдили, за да могат лесно да се плетат около по-здрав скелет. Готовата дървена структура се измазва с кал (с различни органични примеси), като понякога носещият скелет остава видим. Как ще изглежда сградата е зависело от възможностите на стопанина и от уменията на майстора. Отвън стените са се белосвали с вар за дезинфекция и за да се придаде завършен вид на сградата (фиг. 27).

Фиг. 25. Детайл на дървена сглобка, село Старо Стефаново, 2019 г.

Фиг. 26. Детайл на дървена втулка, село Чифлик, 2019 г.

Фиг. 27. Детайл на плет, покрит с кал, махала Баба Стана, 2019 г.

Фиг. 28. Детайл на софита на стрехата, село Бели Осъм, 2019 г.

На места се среща обшиване на софита на стрехите с камъш, а в последствие се измазва заедно с фасадата (фиг. 28).

След теренните огледи се установи, че основните носещи елементи са били формувани на гатер машина, а помощните са обработвани грубо с ръчни инструменти. Зидовете на жилищните сгради са били уплътнявани с плет и кал за по добра изолация, а стопанските – само са обшити с вертикално монтирани дъски над каменен градеж, или само плет – без измазване.

При сградите, които са претърпели реставрационни намеси, дървеният материал е направо заменен с нов, свършено обработен. Плетът е заменен с тухли, а калта със съвременна мазилка. Всичко това придава „стегнат“ вид на реставрираната сграда, с прави ъгли, ръбове на отворите и праволинейност на всички елементи, което променя характера ѝ.

Кирпич

Кирпичът е строителен материал, който е известен и широко прилаган в жилищната архитектура още през античността. Близко една трета от населението на земята живее в жилища, построени от пръст. Строителството с пръст и глина има няколко основни предимства: това е повсеместен и лесно достъпен материал, регулира влажността на помещенията в оптимални за човека параметри, акумулира и постепенно отдава топлинна енергия, напълно рециклируем, липса на вредни за човека химични реакции по време на строителството и обитаването, прости интуитивни инструменти за работа, с минимална поддръжка, наличие на естествено пигментирани глини с уникален декоративен ефект [8].

Също като камъка и дървото е естествен материал. Употребата му осигурява по-добра енергийна ефективност на сградите. В проучвания район се е използвал за изграждане на едноетажни стопански постройки. Среща се при градеж на жилищна сграда, след изпълнение на цокъл от камък, до постигане на височината на етажна градеж с кирпич, за поевтиняване на строителството. В скелетната конструкция на втория етаж на жилищните сгради, на места вместо плет и кал пълнежът е от кирпич на кал. Върху така уплътнения с кирпич скелет отново е полагана мазилка от кал (с различни органични примеси). Дебелите кални мазилки са осигурявали по-добри изолационни характеристики на сградите.

Информацията за находищата на качествена глина вероятно се е предавала устно, чрез майсторите. Форматът на елементите е близък до този на тухлата.

Фиг. 29. Детайл на скелетен градеж с пълнеж от кирпич, село Черни Осъм, 2019 г.

Фиг. 30. Изглед на стена от кирпич, село Черни Осъм, 2019 г.

При теренното наблюдение се установи, че все още са се съхранили стопански постройки с градеж от кирпич в село Черни Осъм (фиг. 29 и 30). В жилищното строителство, на места се забелязва употребата му, но по-често за пълнеж в скелетния градеж са използвани тухли и то или в самия край на периода, или по-късно.

Обезлюдяването и отдалечеността от главните пътища са причините за съхранение на някои от селищата преобладаващо с автентичен облик. Не голяма част от сградите са реставрирани в духа на старите строителни традиции. При повечето се наблюдава неудачно използване на съвременни строителни материали и технологии, което води до унищожаване на конструкцията, микроклимата и духа на къщата. Неомисленото прилагане на модерни, най-вече топлоизолационни материали, често е причина за нарушен комфорт на обитаване и предпоставка за възникване на респираторни проблеми [9].

Разгледаните по-горе примери доказват по убедителен начин, че майсторите-строители от Възраждането – са познавали основните принципи на енерго-ефективната и устойчива архитектура и са ги прилагали в своята практика. Такива къщи са напълно природо-съобразни, построени с минимални разходи на средства, често с помощта на съседите и задоволяват всички нужди на своите обитатели. Това са и основните принципи на устойчивата архитектура, преоткрити и формулирани отново за нашето съвремие [10].

Нужен ни е подход, който познава добре старите материали и използва уменията за градеж на старите майстори.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Райновска, Р.* Архитектура на училищните сгради. Историческо развитие, съвременни тенденции и перспективи в началото на XX век. УИ „Черноризец Храбър“ Варна, 2019, ISBN 978-954-715-684-5, с. 25.
2. *Райновска, Р.* Архитектура на училищните сгради. Историческо развитие, съвременни тенденции и перспективи в началото на XX век. УИ „Черноризец Храбър“ Варна, 2019, ISBN 978-954-715-684-5, с. 26.
3. *Златев, Т.* Българска битова архитектура. София, Държавна политехника, 1948, с. 260.
4. *Златев, Т.* Българска битова архитектура. София, Държавна политехника, 1948, с. 44.
5. *Бъчварова, А.* Опазване паметниците на културата. // Годишник на НИПК, т. IV, САБ, 1987. (арх. Ана Бъчварова е изследовател на село Старо Стефаново, към НИПК, отдел „Изучаване“, 1979 г.).
6. *Вачева, К.* Строителни материали и строителни техники в Мизия и Тракия (I-IV век). Дис. БАН-НИМ, София, 1978.
7. *Георгиев, Г., Цветков, Ст.* Методическо ръководство за разработване на курсов проект по Стоманобетон по Еврокод 2. ВСУ, София, 2012 (ISBN: 987-954-331-037-1).
8. *Петров, Пл.* Пресовани земни блокове (ПЗБ) в строителството на сгради – проучване на примери от Африка и България. IX Международна научна конференция по архитектура и строителство, ArCivE 2019, 31 май – 02 юни 2019, Варна, ISSN 2535-0781.
9. *Петров, Пл.* Възрожденската жилищна архитектура – уроци по устойчивост. Конференция: Възраждане на архитектурно-строителни технологии от района на Централен Балкан и приложението им в съвременни условия, 15-16.07.19, УАСГ, гр. Троян.
10. *Петров, Пл.* Принципите на енергийно-ефективната и устойчива архитектура в контекста на българското архитектурно наследство, Сборник с доклади (София, 2012) НТССБ/ ISSN: 1314-6955.

BUILDING MATERIALS AND TECHNIQUES IN THE REVIVAL ARCHITECTURE OF TROYAN AND THE SURROUNDING VILLAGES

J. Ilieva¹

Keywords: architecture, Troyan, materials, techniques

ABSTRACT

The paper provides an insight into the topic of building materials and techniques in the Revival architecture of the Central Balkans. The reasons for their selection and their energy efficiency will be considered. Using suitable examples, the construction practice in the area of Troyan and surrounding villages will be presented. The study involves the collection and demonstration of similarities and differences in traditional construction, given the geographical situation, the size of villages and livelihoods.

¹ Jetchka Ilieva, Dr. Arch., Dept. "Architecture and Urban Studies", VFU "Chernorizets Hrabar", 84 Yanko Slavchev St., Chayka Resort, Varna 9007, e-mail: jetchka.ilieva@gmail.com